

Nokkur íslensk orðtök

1. Inngangur

Ýmislegt hefur verið skrifað um orðtök í íslensku. Má þar nefna Guðmund Jónsson sem gaf út bókina *Safn af íslenskum orðskviðum, fornmalum, heilræðum, snilliyrdum, sannmalum og málsgreinum* 1830. Margt fróðlegt er að finna í bókinni en þar ægir mörgu saman eins og titillinn ber með sér.

Fyrstur til að fjalla ítarlega um efnið var Halldór Halldórsson, prófessor við Háskóla Íslands, sem varði doktorsritgerð sína *Íslenskt orðtök* 1954. Hann gaf síðan út bókina *Íslenskt orðtakasafn* í tveimur bindum 1968, rit sem er ætlað almennum notanda með áhuga á þjóðfræðum.

Næstur til að rannsaka og skrifa um efnið var Jón G. Friðjónsson, prófessor við Háskóla Íslands. Hann gaf út ritið *Mergur málsins* 1993 um uppruna, sögu og notkun íslenskra orðatiltækja. Það rit kom út öðru sinni talsvert aukið og endurskoðað 2006.

Sá þriðji sem ég vil nefna hér er Sölvi Sveinsson, sagnfræðingur, kennari í grunn- og framhaldsskólum og skólameistari við Ármúla-skóla svo að eitthvað sé nefnt. Hann gaf út ritið *Íslenskt orðtök með skýringum og dæmum úr daglegu máli* 1993. Í formála segir hann rétti-

lega að mörg orðtök séu ungu fólki framandi ef þau eiga uppruna í framandi atvinnuháttum (1993, 7).

2. Skýring á heitum

Í inngangi voru nefnd hugtökin *orðtak* og *orðatiltæki* og er lítill munur á notkun þeirra. Ég hef valið að nota *orðtök* í greininni af því að það virðist mönnum nú tamast. Meiri munur er á orðunum *orðtak* eða *orðatiltæki* annars vegar og *málsháttar* hins vegar. Málsháttur er fullgerð setning sem skilst án samhengis. Orðtak getur verið fullgerð setning eins og málsháttur en skilst ekki nema af samhenginu. Dæmi um málshátt er: *Dýr mundi Hafliði allur* sem sóttur er til forna málsins, nánar tiltekið til *Þorgils sögu og Hafliða* sem er einn kaflinn í Sturlungu. Hafliði var Músson og bjó á Breiðabólstað í Vesturhópi. Hann var höfðingi mikill. Hann lenti upp á kant við Þorgils Oddason og meiddist Hafliði á hendi. Úr urðu málaferli á þingi. Í sögunni segir:

Hinn þriðja dag fyrir þinglausnir gengu menn til með fjölmenni hvorirtveggju er sætin skyldi vera upp sögð. Hafliði gerði fyrir áverka átta tigu hundraða þriggja álna aura vöruvirt fé, lönd í Norðlendingafjórðungi, gull ok silfur, austrænan varning, járnsmíði; ríflegir gripir þeir er eigi tækju minna en kúgildi, geldir hestar, því at einu graður hestur ef mer fylgdi, ekki hross eldra en tólf vetra og eigi yngra en þrevett. Gjaldldagi á fénu fyrir búðardurum Hafliða eða færa honum heim en hann sjálfur virða allt féið. Þá er Hafliði sagði upp vöxt fjárins þá svaraði Skafti Þórarinnsson: „Dýr mundi Hafliði allur ef svo skyldi hver limur.“ (1988, 45)

Orð Skafta lifa enn sem málsháttur sem menn grípa til ef eitthvað þykir keyra fram úr hófi, til dæmis fjárkröfur eða kostnaður af einhverju sem reyndist mun meiri en reiknað var með en til að skilja hann fyllilega þurfa menn að kannast við söguna.

Málshátturinn getur staðið einn og skilst án samhengis. Engin regla er til um það hvenær setning telst málsháttur. Ljóðlína sem oft er gripið til og verður sjálfstæð utan ljóðsins getur talist málsháttur. Sama gildir um fleygar setningar í ritverkum, fornum og nýjum, ef

þær geta staðið sjálfstæðar án fyrra umhverfis. Þannig standa til dæmis eftirfarandi setningar úr Njáls sögu sjálfstætt án þess samhengis sem þær voru upphaflega hluti af: *illa gefast ill ráð, allt orkar tvímalis, þá er gert er, köld eru kvenna ráð og fjórðungi bregður til fösturs*. Þær teljast til málshátta.

Orðtak er víðara hugtak en málsháttur. Undir það flokkast einkum talshættir, fastar líkingar og fleyg orð. Orðtök geta verið fullmótaðar setningar sem fela í sér fullyrðingu en standa ekki algerlega sjálfstæðar, þær skiljast af samhenginu. Dæmi um þetta er: *allt ber að sama brunni*, 'allt bendir í sömu átt'. Þarna verða menn að vita hvað átt er við með *brunnur* til að skilja hvað við er átt.

Algengara er að orðtak sé ekki fullgerð setning heldur fast orðasamband og merkingin þá venjulega breytt. Dæmi um þetta er að *hafa eitthvað til brunns að bera* og merking í nútímamáli, 'vera gæddur einhverjum eiginleika'. Í fornu máli var merkingin neikvæð, þ.e. 'þjást af e-u'.

Með föstum líkingum er átt við orðtök sem hafa beina merkingu og felst gjarnan í þeim samanburður eða líking við eitthvað. Dæmi: *hafa einhvern að blóraböggli* (þ.e. sem blóraböggul), 'hafa einhvern til að kenna um eitthvað', *gera einhverjum hjarnargreiða* (þ.e. greiða eins og björn), 'valda einhverjum óvart tjóni eða meini'. Hér er nauðsynlegt að vita hvað *blóraböggull* og *hjarnargreiði* merkja til að skilja orðtakið að fullu.

Blóraböggull er samsett úr *blórar* og *böggull*. Nafnorðið *blórar* var í eldra máli aðeins notað í fleirtölu í merkingunni 'ásökun, sakar-áburður' og þannig er það gefið upp í orðabókum. Algengast er að það sé í nútímamáli notað í orðasambandinu *að gera e-ð í blóra við e-n*, 'gera e-ð þannig að sök falli á annan'. Eintölumyndin *blóri* er eitthvað notuð í yngra máli, að minnsta kosti heyrir oft *að gera e-ð í algerum blóra við e-n*. Elsta dæmi Orðabókar Háskólans um *blóra* er frá 16. öld um *að selja undir blóra*. Yngra eða frá 17. öld er *að stela í blóra* en frá 18. öld má finna *að stela í blóra við e-n* og *að gjöra e-ð í blóra við e-n* í orðabókarhandriti Jóns Ólafssonar úr Grunnavík. Orðtakið *að hafa barn til blóra*, 'skella skuldinni á e-n' er þekkt að minnsta kosti frá 17. öld.

Uppruni orðsins *blórar* er ekki ljós. Halldór Halldórsson segir í bók sinni *Íslenskt orðtakasafn* (1968, 73) að um hann sé allt á huldu.

Ásgeir Blöndal Magnússon segir einnig að uppruni sé óviss (*Íslensk orðsifjabók* 1989, 66). Hann giskar á skyldleika við orkneysku *blooro* ‚smádeila, þras‘, og hjaltlensku *blura*: ‚I ha’e it (þ.e. skammirnar) i blura for him‘ ‚ég hugsa honum þegjandi þörfina‘ og segir enn fremur að hafi orðið merkt í öndverðu ‚álas‘ eða ‚ásökun‘ megi hugsanlega tengja það enska orðinu *blare* ‚æpa, öskra á‘ og e.t.v. nýnorsku *blarra* ‚jarma‘.

Orðið *blóramaður* ‚sökudólgur‘ þekktist þegar í fornu máli. Orðasambandið *að hafa e-n að blóraböggli* ‚hafa e-n til þess að skella skuldinni á‘ er vel þekkt í nútímamáli. Afbrigðið *að gera einhverjum hjarnargreiða* ‚gera eitthvað í greiðaskyni við einhvern en það verður honum til skaða‘ er erlent að uppruna. Það hefur líklegast borist í íslensku úr dönsku, *gøre nogen en hjørnetjeneste*, en þar er það þekkt frá miðri 19. öld. Orðtakið er einnig til í þýsku, *jemandem einen Bärendienst erweisen*.

Að baki liggur saga eftir franska rithöfundinn La Fontaine (1621–1695) um einsetumann sem átti taminn björn. Hún virðist hafa verið vel þekkt fyrr á öldum um mestalla Evrópu. Björninn mat húsbónda sinn mikils og vildi allt fyrir hann gera. Dag einn, þegar einsetumaðurinn hafði lagt sig, sóttu að honum flugur sem ónáðuðu hann í svefni. Björninn veitti þessu athygli og vildi bægja flugunum frá höfði húsbónda síns. Hann lamdi því á flugurnar með hrammi sínum en ekki fór betur en svo að hann malaði hauskúpu.

3. Nokkur valin orðtök

Hér á eftir mun ég fjalla um nokkur valin orðtök og flokka þau aðeins eftir því hvert þau eru sótt. Um aldur styðst ég oft við Ritmálssafn Orðabókar Háskólans og svör mín fyrir Vísindavef Háskólans.

3.1 Líkaminn og líkamshlutar

Enni

Orðtakið *að sitja eftir með sárt ennið* þekkist að minnsta kosti frá miðri

18. öld og er merkingin „missa af feng, verða fyrir vonbrigðum“. Í seðlasafni Orðabókar Háskólans er elst dæmi úr þýðingu á verki sem gefið var út á Hólum 1756:

let hann Kaupmanns-Konu sitia epter med sart Enne.

Verkið var *Þess Svenska Gustav Landkrons Og Þess Engelska Bertholds Faabreitileger Robinsons, Edur Lijfs og Æfe Sögur*. Þýtt var úr dönsku og þýðandinn, Þorsteinn Ketilsson, var hugsanlega að koma dönsku orðtaki til skila. Ekki gat ég samt fundið sambærilegt orðtak í dönskum orðabókum.

Ef orðtakið er íslenskt gæti einhver saga legið að baki en hún hefur ekki fundist. Í *Mergi málsins*, riti Jóns G. Friðjónssonar um íslensk orðatiltæki, stendur: „Líkingin er óljós, e.t.v. dregin af e-s konar refsingu“ (2006, 172) og í riti Halldórs Halldórssonar um íslensk orðtök stendur (1968,128): „Uppruni óvís“.

Eyra

Orðtökin *vera blautur á bak við eyrun* og *vera ekki þurr á bak við eyrun* eiga sér erlendar fyrirmyndir. Í þýsku er sagt *noch nicht trocken hinter den Ohren sein* og í ensku *wet behind the ears* um þann sem ekki er orðinn fullþroskaður, er ungur og skortir næga reynslu til að á honum sé fullt mark takandi. Yfirleitt eru orðasamböndin skýrð þannig að þau vísi til nýfæddes barns beint úr móðurkviði sem enn er ekki búið að þurrka.

Orðasamböndin eru ekki gömul í íslensku og fá dæmi eru um þau í því safni Orðabókar Háskólans sem á rætur að rekja til prentaðs máls. Þegar Matthías Jochumsson notaði *þurr undir eyrunum* í þýðingu sinni á *Sögum berlæknisins* (Ég held, að hann [þ.e. unglingurinn] sé ekki einu sinni þurr undir eyrunum) er hann hugsanlega að þýða sambærilegt erlent orðasamband.

Í talmálssafni Orðabókar Háskólans er talsvert af dæmum um að vera ekki *þurr á bak við eyrun* og af þeim má ráða að orðasambandið er vel þekkt um allt land. Færri þekktu hins vegar *blautur á bak við eyrun*.

Fótur

Orðtakið *að gefa e-u eða e-m undir fótinn* er notað í fleiri en einni merkingu. Það getur merkt að ,vekja vonir hjá e-m um e-ð, hvetja til e-s, gefa e-ð í skyn‘ og það getur líka merkt ,að stíga í vænginn við e-n eða e-ja, reyna við e-n eða e-ja‘.

Hugsunin að baki er líklegast sú að menn gefa oft merki með fætinum undir borði ef þeir þurfa að ná athygli þess sem er sessu-nautur eða situr andspænis. Orðasambandið þekkist í íslensku að minnsta kosti frá því á 17. öld. Það er líklega erlent að uppruna og er til dæmis notað í þýsku, *jemandem etwas unter den Fuß geben*.

Hjarta

Orðið *hland* í sambandinu að *fá hland fyrir hjartað* merkir ,þvag‘ en *hland* er einnig notað um lélegan drykk eins og til dæmis þunnt kaffi. Óvíst er um aldur orðasambandsins en elstu heimildir í Ritmálssafni Orðabókar Háskólanseru frá síðari hluta 20. aldar. Merkingin er annars vegar að ,fá væga hjartakveisu‘ en hins vegar, og er sú merking algengari, að ,verða óttasleginn, bregða illa, verða mikið um‘. Óvíst er hvernig orðasambandið er til orðið en *hland* er þarna notað í niðrandi merkingu. Bæði er þetta notað af einstaklingi um hann sjálfan í háðungarskyni: „Ég fékk algjörlega hland fyrir hjartað þegar bíllinn fór að renna í hálkunni“, og um einhvern annan: „Hann fær alltaf hland fyrir hjartað þegar hann mætir geltandi hundi“. Ekki er að sjá að fyrirmyndin sé erlend.

Höfuð

Merking orðtaksins að *bíta höfuðið af skömminni* er ,kunna ekki að skammast sín, gera illt verra, gerast enn ósvífnari‘. Samkvæmt Ritmálssafni Orðabókar Háskólans þekkist það frá fyrri hluta 18. aldar. Til dæmis skrifaði Jón Vídalín í postillu sinni:

Ecke eru Dæme til þess / að nokkur hafe so bited Höfuded af Skømmenne.

Sennilega er orðasambandið fengið að láni úr dönsku *bide hovedet af al skam* ,skammast sín hreint ekki neitt‘ (Toftgaard Andersen 2001, 100).

Kné – kviður

Orðtakið *að láta kné fylgja kviði* merkir orðrétt ‚fella einhvern og halda honum niðri með hnénu‘. Það er einnig notað í yfirfærðri merkingu um að fylgja eftir sigri sem unnist hefur, oft á harðneskjulegan hátt.

Kviður merkir ‚magi‘ og má sjá fyrir sér mann liggja á bakinu eftir fall í átökum og annan sem heldur honum niðri með höndunum og með því að þrýsta öðru hnénu á kvið hans.

Lófi

Orðtakið *að spýta í lófana* er ekki gamalt í málinu og sennilega ekki eldra en frá 20. öld. Einnig er talað um *að skyrpa í lófana*, samanber eftirfarandi dæmi í Ritmálssafni Orðabókar Háskólans:

Við skulum skyrpa í lófana sögðu menn, þegar þeir ætluðu að kappróa stuttan spöl.

Jón G. Friðjónsson skýrir sambandið í *Mergi málsins* (2006, 564–565) og telur að líkingin sé dregin af því er menn spýta í lófana til að ná betra taki á handverkfærum (til dæmis skóflu) eða árahlummi. Það á vel við samböndin að *spýta* eða *skyrpa* í lófana en síður við elstu gerðina, *blása í lófana*, frá fyrri hluta 17. aldar í Ritmálssafni Orðabókar Háskólans:

vér höfum eptirsetið, [...] og höfum mátt blása í lófana.

Þarna virðist fremur átt við að hlýja köldum og stirðum fingrum með því að blása heitum andardrætti í lófana til þess til dæmis að auðveldara sé að taka um verkfæri.

Í þýsku er til orðasambandið *in die Hände spucken* (*spucken* ‚spýta‘) notað á sama eða svipaðan hátt og þau íslensku. Gera verður ráð fyrir að þarna séu tengsl á milli.

Rass

a) Orðið *spönn* er ákveðin mælieining ‚þriðjungur úr alin, bilið milli góma þumalfingurs og litlafingurs (eða vísifingurs) útglennta‘. Orðasambönd með *spönn* og *rassi* eru til í fleiri en einni gerð. Elst

dæmi í Ritmálssafni Orðabókar Háskólans er um að *sjá ekki spönn úr rassi*, í merkingunni ‚að sjá nánast ekkert‘ og er það úr heimild frá 1847.

að það er ómögulegt að sjá spönn úr rassi.

Sambandið að *komast ekki spönn frá rassi* ‚geta ekki hreyft sig (af einhverjum ástæðum), komast ekkert‘ þekkist einnig frá fyrri hluta 19. aldar og er hið algengasta í dag en einnig þekkjast samböndin að *fara ekki spönn úr rassi* og *hreyfa sig ekki spönn úr rassi* og virðast þau heldur yngri.

Sambandið *sjá ekki spönn frá nefi* þekkist frá lokum 19. aldar og að *komast ekki spönn frá sessi* frá því um miðja 20. öld og skýra þau sig sjálf. Sá sem ekki kemst eða fer spönn frá rassi heldur áfram að vera á sínum stað, situr kyrr á sínum rassi, er bundinn yfir einhverjum skyldum, eða of latur til að hreyfa sig.

b. Orðtakið *það er of seint í rassinn grípið* er fremur nýtt í málinu og uppruni ekki alveg ljós. Það gæti tengst orðtakinu að *grípa í rassinn á deginum* sem þekkt er allt frá 17. öld í merkingunni ‚byrja á einhverju of seint‘. Þá gæti hugsunin verið að of seint sé að grípa í rassinn á einhverjum, sem ná þurfi í, ef hann er þegar lagður af stað.

Í orðtakasafni Halldórs Halldórssonar (1969, 75–76) er giskað á að líkingin sé runnin frá tilraun til að bjarga drukknandi manni. Það er þá of seint að *grípa í rassinn á manni* sem þegar er sokkinn. Jón G. Friðjónsson giskar aftur á móti á í bók sinni (1993, 494) að líkingin kunni að vera dregin af því þegar einhver hefur gert í buxurnar. Mér þykir þó fyrri tilgátan sennilegri.

Skegg

Orðtakið að *deila um keisarans skegg* merkir ‚að deila um eitthvað sem ekki skiptir neinu máli‘. Elst dæmi í Ritmálssafni Orðabókar Háskólans er úr Alþingistíðindum frá 1855:

Mér finnst, sem hér sé farið að deila um „skegg keisarans“, sem kallað er.

Orðasambandið er vel þekkt t.d. í dönsku sem *strides om kejserens skæg* (Toftgaard Andersen 2001, 119) og í þýsku *um des Kaisers Bart streiten* (Krüger-Lorenzen 1988). Ekki er ólíklegt að orðasambandið hafi borist hingað úr dönsku frekar en beint úr þýsku. Ýmsar tilgátur eru um skegg keisarans en ég ætla að setja hér þá sem mér finnst skemmtilegust af þeim sem ég hef rekist á.

Þýski fræðimaðurinn Kurt Krüger-Lorenzen gaf út bókina *Deutsche Redensarten und was dahinter steckt* 1960 [Þýsk orðatiltæki og hvað býr að baki þeim]. Ég hef undir höndum 5. útgáfu frá 1988 og mun hún óbreytt að efni til. Þar stendur undir uppflöttiorðinu *Bart* ‚skegg‘ (33–34) að hæðst hafi verið að lærðum mönnum sem gátu ekki komið sér saman um hvort ákveðnir keisarar hefðu verið með skegg eða ekki eða hvort skeggið á Friðriki rauðskegg (Friedrich Barbarossa 1122–1190) hafi gránað eða ekki. En Krüger-Lorenzen bendir á að orðasambandið hafi upphaflega verið allt annað. Að baki liggi alls ekki þýska orðið *Kaiser* heldur svabneska orðið *Geißbart* (geitarskegg; *Geiß* merkir ‚huðna‘ í þýskum mállyskum og austurrísku). Úr *Geissenbart* varð þannig fyrir misskilning *Kaiserbart*. Upphafið er rakið til rómverska skáldsins Hórasar (Quintus Horatius Flaccus, 65 f.Kr. – 8 f.Kr.) sem hæddist að deiluefninu hvort kalla mætti *geitarbár* (*Ziegenbaare*) ull. Þannig breyttist orðasambandið *um Ziegenwolle streiten* í alþýðumunni í *um Geißbart streiten* og þaðan í *um Kaiserbart streiten*.

Tár

Orðtakið *eitthvað er þyngra en tárur taki* um mikla sorg, eitthvað sem er mjög þungbært þekkist vel í nútímamáli. Það á sennilega rætur að rekja til orðasambandsins *heimilisbölið er þyngra en tárur taki* sem er eignað Brynjólfi biskupi Sveinssyni (1605–1675). Að vísu mun hann hafa sagt þetta á latínu: *mala domestica majora sunt lacrymis* (*malum* ‚böl, skömm, skaði‘ *domesticus* ‚sá sem heyrir til húsinu‘; *lacrymæ* (ft.) ‚tár, grátur‘). Þetta var haft eftir honum þegar hann frétti að dóttir hans, Ragnheiður, hefði eignast barn með Daða Halldórssyni, fyrrum aðstoðarmanni biskups.

Í *Biskupasögum* Jóns prófests Halldórssonar í Hitardal (1665–1736) segir svo frá þessu (1903, 292):

Setti hann fyrst hljóðan um stund, þar til honum hrutu af munnni orð Psamnetici Egyptalandskongs í viðlíku, en ekki sama, sorgarstandi: Mala domestica majora sunt lacrymis, eður, að heimilisböl sitt væri stærra en hann gæti grátíð það.

Jón Espólín, sýslumaður í Skagafjarðarsýslu, segir frá því í sjöunda bindi árbóka sinna að Torfi Jónsson prófastur, frændi Brynjólfs biskups, hafi sagt honum frá barnsburði Ragnheiðar. Frásögn Jóns er nánast eins og í biskupasögunum að öðru leyti en því að latneska málsháttinn þýðir hann: „heimaböl er meira enn tárur taki“ og nafn egypska faraósins er þar rétt stafsett, Psammetichus (VII, 30).

Þetta er elsta dæmið um svipað orðafar og nær því sem flestir þekkja nú og var það tekið upp í málsháttasafn Bjarna Vilhjálmssonar og Óskars Halldórssonar, það er *heimilsbölið er þyngra en tárur taki*, enda telst það málsháttur en *að eitthvað sé þyngra en tárur taki* orðtak.

3.2 Búskapur, heimilishald og fatnaður

Dúkur – diskur

Orðtakið *eftir dúk* og *disk* er algengast í merkingunni ‚seint og um síðir‘. Elsta dæmi í Ritmálssafni Orðabókar Háskólans er í Máls- háttasafni Magnúsar prúða (1525–1591) frá miðri 16. öld sem til er í eftirriti frá 1780:

Þú kemur eptir dúk oc disk.

Sambandið er einnig notað í merkingunni ‚of seint, þegar öllu er lokið‘. Þannig er til dæmis notkunin í Píslarsögu Jóns Magnússonar (1601–1675) frá miðri 17. öld en það dæmi er einnig fengið úr Ritmálssafninu:

en komu ekki sjálfir fyr en eftir dúk og disk.

Dúkur er hér í venjulegastri merkingu, það er ‚borðdúkur‘ og *diskur* er tökuorð úr dönsku í merkingunni ‚borð, afgreiðsluborð‘, saman- ber þýsku *Tisch* ‚borð‘. Eiginleg merking orðasambandsins *eftir dúk og disk* er því ‚eftir að staðið hefur verið upp frá borðum, eftir að menn hafa matast‘.

Annað skylt orðtak er að *halda dúk og disk* sem Ritmálssafnið á elst dæmi um úr Biskupsskjalasafni frá 1724:

med því menn vita ecke hvar hann [þe: séra Gissur] helldur duk og disk.

Eggert Ólafsson notar það einnig í bréfi sem hann skrifaði 1874 og birt er í fyrsta árgangi tímaritsins *Andvara* (178): „Eg umgengst daglega mína öldruðu foreldra til sameiginlegs yndis, og held dúk og disk hjá mági mínum og systur.“ Það orðatiltæki var ekki síður notað en *eftir dúk og disk* á 19. og fram eftir 20. öld en heyrst minna nú. Það er komið úr dönsku *holde dug og disk* um að halda eigið heimili eða um að vera til heimilis hjá öðrum. Því náskyld er að *hafa dúk og disk* einhvers staðar. Ritmálssafnið á dæmi um það úr ritinu *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga* (1857, 71):

að sá, sem vill vera borgari í einhverjum bæ, sé skyldur til að hafa þar bólfestu, eða, eins og þar er að orði kveðið, hafa þar dúk og disk.

Halldór Halldórsson skrifaði um orðtakið *eftir dúk og disk* (1958, 26–28). Hann telur ekki útilokað að það orðtak hafi orðið til héraendis. Hann nefnir hið danska *holde dug og disk* og hið íslenska *halda dúk og disk* og skrifar (1958, 28): „Síðan gat einhver Íslendingur gert orðtakið *koma eftir dúk og disk* og notað það í þeirri merkingu, sem það hefir enn.“ Úr því fæst sennilega seint skorið.

Hanski

Orðtakið *að taka upp hanskann fyrir einhvern* merkir „taka málstað einhvers, aðstoða einhvern“ þekkist frá miðri 19. öld. Í Ritmálssafni Orðabókar Háskólans er til dæmis þetta dæmi:

Tíminn tekur upp hanzkann fyrir formann síns flokks.

Að kasta hankanum er annað orðtak úr sömu átt:

Séra Sigurðr hefir með þessu fyrirtæki kastað til vor hanzkanum og skorað oss á hólmi.

Bæði orðasamböndin eiga sér erlendar fyrirmyndir. Í þýsku er til dæmis sagt *jemandem den (Fehde)handschuh hinwerfen* (Fehde ,illdeilur', *Handschuh* ,hanski', *hinwerfen* ,kasta til') en einnig *den (Fehde)handschuh aufheben* (*aufheben* ,taka upp'). Í ensku er annars vegar sagt *throw down the glove* en hins vegar *take up the glove*. Líkingin er tekin frá hólm-göngu. Ef einhver skorar annan á hólm kastar hann hanskanum fyrir fætur þess sem hann á sökótt við og taki sá hanskan upp eða annar í hans stað hefur hann samþykkt áskorunina.

Frá 19. öld er til heimild í Ritmálssafninu úr blaðinu *Skuld* (1878, 392):

vér tókum upp hanzkann og rennum hvergi.

Hér eru erlendu orðtökin væntanlega líka að baki því íslenska *að taka upp hanskan* eins og höfundur greinarinnar í *Skuld* notar það.

Horn – heygarðshorn

Orðið *horn* kemur fyrir í ýmsum orðtökum, t.d. *hafa horn í síðu e-s*, *hafa í mörg horn að líta*, *hafa allt á hornum sér*, *vera harður í horn að taka*. Rúmsins vegna ætla ég að velja eitt, *blaupa af sér hornin*.

Orðasambandið *að blaupa af sér hornin* í merkingunni ,stillast, læra af reynslunni' er erlent að uppruna. Í dönsku er sambandið *løbe/rende bornene af sig* (Toftgaard Andersen 2001, 99) og í þýsku *sich die Hörner ablaufen/abstoßen/abrennen* (Krüger-Lorenzen 1988, 143). Líkingin er upprunalega sótt í dýraríkið. Ungir hirtir og hreindýrstarfar þóttu róast mikið þegar þeir höfðu misst hornin við að rekast illa á tré. Síðar var tekinn upp sá siður í Þýskalandi að lærlingur sem taka átti inn í samfélag útlærðra í einhverri iðngrein varð að láta sem hann væri hafur og festa á sig horn. Hann þurfti síðan að reka hornin í hurð eða súlu þar til þau losnuðu en með því sýndi hann að nú væri hann ekkert ungvíði lengur heldur fullgildur.

Um allt annað *horn* er að ræða í orðtakinu *að halda sig við heygarðshornið* í merkingunni ,víkja ekki frá e-u'. Það þekkist frá því á 19. öld eins og í þessu dæmi í Ritmálssafni Orðabókar Háskólans úr blaðinu *Ísafold* frá 1889:

að atyrða, rægja og óvirða mann, það er heygarðshornið, sem þau halda sjer við

Algengara er þó að halda sig við sama heygarðshornið, einnig í neikvæðri merkingu, þ.e. að ,klifa stöðugt á hinu sama, vera samur við sig'. Annað afbrigði er að eitthvað sitji sig við sama heygarðshornið ,ástand er óbreytt, hvorki gengur né rekur með eitthvað'. Af dæmum að ráða í Ritmálssafni Orðabókar Háskólans er það heldur yngra en hitt. *Heygarður* merkir ,garður utan um hey; svæði innan garðs fyrir hey' og líkingin vísar til skepnu sem leitar alltaf í sama hornið á heygarðinum.

Kaka

Orðtakið að *skara eld að sinni köku* þekkist frá því á 17. öld en nú notað í yfirfærðri merkingu um þann sem fyrst og fremst hugsar um eigin hag, reynir að bæta aðstöðu sína, oft á kostnað annarra. Elsta heimild er úr handriti eftir Guðmund Ólafsson frá 1750 sem Gottfried Kallstenius gaf út:

Hvör skarar Elld að sinne Köku.

Sögnin að *skara* hefur fleiri en eina merkingu en í þessu sambandi merkir hún að ,róta í með skörungi'. Orðasambandið er sótt til þess er menn stunduðu eldamennsku við opinn eld. Sá sem skaraði (rakaði) eldinn undir sína köku sá þannig til þess að hún bakaðist hratt og vel en tók um leið eldinn frá öðrum.

Lögg

Nafnorðið *lögg* (ef.et. *laggar*; nf.ft. *laggir*) þekkist þegar í fornmáli, kemur t.d. fyrir í Grágás (Fritzner 1896 II, 600). Í *Íslenskri orðsifjabók* Ásgeirs Blöndal Magnússonar (1989, 595) segir um merkinguna: ,(botn)gróp á tunnustöfum, hornið milli stafanna og tunnu-botnsins; botndreitill í íláti; lægð í landslagi, t.d. við hæðarrætur; sérstakt fjármark, ...'. Orðið er skylt færeysku *lōgg*, nýnorsku *logg* ,botngróp á tunnu, ...', dönsku *lugge* og sænsku *lagg* (í sömu merkingu) og kemur fyrir í sænskum mállýskum sem *lagg* ,botngróp, brún, rönd, strönd'.

Orðtakið að *koma einhverju á laggirnar* þekkist að minnsta kosti frá miðri 19. öld, sem sjá má á eftirfarandi dæmi í Ritmálssafni Orðabókar Háskólans:

eftir að prentverkið var komið á laggirnar í Bergmannsstofu

Í ritinu *Mergur málsins* eftir Jón G. Friðjónsson (2006, 572) eru elstu afbrigði orðasambandsins sögð að *vera sestur á laggirnar og setjast á laggirnar* það er „koma sér fyrir í starfi“. Frá svipuðum tíma er að *setja eitthvað á laggirnar, komast á laggirnar og eitthvað er komið á laggirnar*. Í *Íslensku orðtakasafni* Halldórs Halldórssonar (1969 II, 36) er nefnt að lögg geti merkt „skora (fals) sem tunnubotn fellur í“ en einnig „endi á tunnustöfum“. Telur hann síðari merkinguna líklegri og að líkingin sé þá „dregin af því að reisa upp tunnu“. Fellst Jón G. Friðjónsson á þessa skýringu og ég hef ekki aðra betri.

Roð

Mörg orðtök eru til í málinu þar sem orðið *roð* kemur fyrir enda var fiskur lífsbjörg margra. Ég vel hér eitt sem dæmi en það er að *hafa ekki roð við einhverjum* og merkir að „jafnast engan veginn á við einhvern, standa einhverjum langt að baki“. Samkvæmt Ritmálssafni Orðabókar Háskólans þekkist orðasambandið að minnsta kosti frá 19. öld en þar virðist þetta dæmi elst, fengið úr smásagnasafni sem Magnús Stephensen gaf út 1822–1823:

hafði hann ecki roð við [þ.e. í drykkjunni].

Í *Íslensku orðtakasafni* Halldórs Halldórssonar er skýringin sú að líkingin sé sótt til þess þegar hundar togast á um fiskroð (1969, 85). Undir þessa skýringu tekur Jón G. Friðjónsson í *Mergi málsins* og bætir við að þeir togist á þar til annar hefur betur (2006, 691).

Eldra orðtakið að *standa ekki roð við einhverjum* sem Ritmálssafnið á dæmi um frá síðari hluta 18. aldar í þýðingu séra Snorra Björns-sonar (1710–1803) úr þýsku á verkinu *Æfintýrid Jóhönnu Raunir*. Það má finna á bækur.is. Þetta orðtak virðist ekki hafa náð neinu flugi í málinu en næst því kemst ef til vill *hann stendr á því eins og hundr á*

roði (fastar en fótunum) sem finna má í safni Guðmundar Jónssonar sem nefnt var í upphafi greinarinnar.

Skel – spónn

Orðtakið *þar hæfir skel kjafði* er í þessari mynd kunnugt frá 19. öld. Fleiri afbrigði eru til af því og hið elsta í Ritmálssafni Orðabókar Háskólans:

þar hæfir spónn kjafði

er frá miðri 17. öld. Í málsháttasafni Guðmundar Jónssonar frá 1830 er afbrigðið:

þar hæfir spónn múla, en skél kjapti.

Múli er notað um snoppu á skepnu og er ekki alveg ljóst hvers vegna spónninn hæfir henni. *Spónn* getur verið matskeið einkum úr horni eða beini en einnig agn af sérstakri gerð notað til fiskveiða. Lúðvík Kristjánsson sagnfræðingur nefnir afbrigði sem er í máls-háttasafni Hallgríms Scheving frá 1843–1847 (1, 29):

hæfir kjapti skördug skel (hæfir skelin kjapti)

en einnig *hæfir skel kjafði (tranti)* og *hæfir spónn múla, en skel kjafði*. Hann skrifaði:

Skeljar voru fyrrum notaðar sem spænir. Einkum gerðist það, þar sem skarðast var um búsmuni. Líklegt er þó, að jafnvel á efnaheimilum hafi beiningafólki verið fengnar skeljar til að matast með, þegar það var fjör-förult og kom í senn margt á sama bæinn. (1, 151)

Fyrr á tíð voru skeljar stundum notaðar sem matskeiðar. Orðtakið *þar hæfir skel kjafði* er alltaf notað í neikvæðri merkingu.

Lúðvík nefnir orðasambandið á öðrum stað í hinu mikla verki sínu. Þar er hann að ræða um ýmsa leiki sem sjómenn iðkuðu í verbúðum. Einn var um að hengja bein úr fiskþunnildi, sem nefnist *kerókur*, á neðri vörina og fara með ákveðinn texta án þess að missa

krókinn. Krókbeinið var einnig kallað *gepill* á Snæfellsnesi og segir Lúðvík að algengt hafi verið að segja: „Hæfir skelin kjafti og gepill gini.“ (1980–1986 IV, 206).

Orðtakið *þar hæfir skel kjafti* er eins og sést á afbrigðunum alltaf notað í neikvæðri merkingu ‚þar er samræmi á milli (um eitthvað lélegt), eitthvað slæmt hæfir öðru‘.

Skýr

Orðasambandið *þeir sletta skyrinu sem eiga það* er notað í háði um ásanir annarra, til dæmis um þá sem tala eða láta sem þeir hafi ráð á einhverju eða geti leyft sér eitthvað. Elsta dæmi í Ritmálssafni Orðabókar Háskólans er frá 1782. Það er fengið úr stöfunarkveri Gunnars Pálssonar:

Þeir meiga sletta Skyrinu, sem það eiga.

Uppruni orðtaksins er óviss en líklegast er að einhver saga liggi að baki. Í Grettis sögu (ÍF 1936 VII, 95–96) er til dæmis skemmtileg saga sem gæti tengst orðasambandinu. Hún segir frá því er Grettir kom snemma dags á Auðunarstaði:

Grettir spurði hvort Auðunn væri heima. Menn sögðu að hann væri farinn til sels eftir mat. [...] Grettir gekk til skála og settist niður á setstokkin og síðan sofnaði hann.

Litlu síðar kom Auðunn heim. Hann bar mat á tveimur hestum og bar skýr á hesti og var það í húðum og var bundið fyrir ofan. Það kölluðu menn skyrkylla. Auðunn tók af hestinum og ber inn skýr í fangi sér. Honum var myrkt fyrir augum. Grettir rétti fótinn fram af stokkinum og féll Auðunn áfram og var undir honum skyrkyllirinn og gekk af yfirbandið. Auðunn spratt upp og spurði hvað skelmi þar væri. Grettir nefndi sig.

Auðunn mælti: „Þanninn var óspaklega farið eða hvert er erindi þitt?“

„Eg vil berjast við þig,“ segir Grettir.

„Sjá mun eg fyrst ráð fyrir mat mínum,“ segir Auðunn.

„Vel má það,“ segir Grettir, „ef þú mátt eigi öðrum mönnum að því hlíta.“

Auðunn laut þá niður og þreif upp skyrkyllinn og sletti framan í fang Gretti og bað hann fyrst taka við því er honum var sent. Grettir varð allur skyrugur. Þótti honum það meiri smán en þó Auðunn hefði veitt honum mikinn áverka.

Orðtakið er vissulega ekki notað en ófarir Grettis og skyrið sem Auðunn sletti á hann gætu verið kveikjan að síðari notkun.

Önnur saga er prentuð í Þjóðsagnasafni Jóns Árnasonar (1958 III, 536). Hún segir frá séra Hálfðani í Felli. Hann hafði lofað að gefa fjandanum söfnuð sinn á hvítasunnu.

Nú var á hvítasunnu gott veður og kom margt fólk til kirkju. Nú vildu fjendur fá söfnuðinn. Prestur vísaði þeim í búr, þar væri söfnuðurinn. Þegar konan kom í búr var þar fullt af hröfnum og voru þeir að sletta skyrinu í allar áttir. Þá varð konunni það að orðum sem síðan er orðið að málshætti: „Þeir mega sletta skyrinu sem það eiga.“

Oftast er einhver atburður, einn eða fleiri, kveikjan að orðtökum, en erfitt og jafnvel ómögulegt að finna sögurnar, hafi þær ekki komist á prent.

Tagl

Kvenkynsorðið *högl* var notað um horn- eða trélykkju sem reipi var dregið í gegnum þegar baggar voru bundnir. Ágæt skýringarmynd af *höglum* er á bls. 520 í *Íslenskri orðabók* Eddu, fyrra bindi frá 2002 (og síðar). *Tagl* í orðasambandinu merkir ‚reipi‘ og orðasambandið í heild merkir ‚hafa öll ráð í höndum sér‘. Það er úr heyskaparmáli. Um verknaðinn skrifaði Halldór Halldórsson í doktorsritgerð sinni (1954, 255):

Við heyband hefir það ýmist tíðkamt á Íslandi, að einn eða tveir byнду. Ef tveir bundu, lá annar á, sem kallað var, þ.e. hann hélt um reipið (töglin) við hagleirnar, svo að ekki gæfi eftir. Hinn reyrdi. Að fá hagleir er að fá umráð yfir höglum, þ.e. að vera laus við annarra aðstoð (íhlutun) við heybindinginn.

Orðatiltækið að *hafa bæði töglin og hagldirnar þekkist frá 19. öld eins og þetta dæmi úr Nýjum félagsritum XI í Ritmálssafni Orðabókar Háskólans sýnir:*

að stjórnin hafi bæði töglin og hagldirnar á verslun og atvinnu Færeyinga.

Það virðist hafa verið mikið notað á 19. og fram eftir 20. öld en sést minna nú.

4. Nokkur orðtök úr ýmsum áttum

Gjalda rauðan belg fyrir gráan

Litir eru nokkuð algengir í orðtökum. Eitt er að *gjalda rauðan belg fyrir gráan*. Orðtakið merkir að ,hefna sín rækilega á einhverjum‘ og er gamalt í málinu. Í Njáls sögu fara fram orðaskipti milli Njálssona og Hrapps Örgumleiðasonar. Þau eru svona:

Skarphéðinn mælti: „Skiptum ekki orðum við Hrapp, en gjöldum honum rauðan belg fyrir gráan.“ Þá mælti Hrappur: „Þegi þú, Skarphéðinn; ekki skal ég spara að bera mína öxi að höfði þér.“ (ÍF 1936 XII, 228–229 stafsetningu breytt).

Af þessum orðaskiptum má sjá að þeir Skarphéðinn og Hrappur eru tilbúnir að takast á með vopnum og má þá búast við blóðsúthellingu. *Belgur* merkir hér ,skinn‘ og rauði liturinn vísar hér líklega til blóðsins. Grátt skinnið verður rautt af blóði. Lýsingarorðið *grár* er notað í neikvæðri merkingu í ýmsum orðtökum, til dæmis *bæta gráu ofan á svart* ,gera illt verra‘, *eiga e-m grátt að gjalda* ,eiga einhverjum illt að launa‘, *launa e-m lambið grúa* ,hefna sín á e-m‘.

Rithöfundurinn Jón Trausti (Guðmundur Magnússon) lék sér að orðtakinu *gjalda rauðan belg fyrir gráan* í smásögunni *Sýður á keipum* og skipti á litarheitunum *rauður* og *blár* í sögunni. Þar stendur:

Veistu, hvers vegna ég er svona hnýttur? – Það er eftir manna hendur. Ég var ódæll og ófyrirleitinn, þegar ég var ungur, og í sífelldum erjum og

áflogum. Loks fékk ég eitt sinn bláan belg fyrir gráan. Það var úti á víðavangi, og ég hefi engum manni frá því sagt. Ég skreiddist heim og í rúmið, lá lengi og stóð loks upp svona hnýttur.

Þarna er sama hugmynd að baki nema Jón Trausti breytti lítilega og notaði bláan lit, sem vísa á til marbletta, í stað þess rauða sem vísar til blóðs. Sögumaður var marinn og blár eftir slagsmál. Sagan birtist í bókinni *Tvær gamlar sögur* 1916.

Fram í rauðan dauðann

Orðasambandið *fram í rauðan dauðann* þekkist að minnsta kosti frá fyrsta þriðjungi 17. aldar. Merkingin er ,eins lengi og unnt er‘. Elsta heimild í Ritmálssafni Orðabókar Háskólans er úr bók eftir Arngrím Jónsson lærða sem gefin var út á Hólum 1618:

draga þig so wr Drottins Verndar skiole / og j raudan Daudan.

Annað áhugavert dæmi er úr kvæðinu *Hugró* sem Gunnar Pálsson (1714–1791) mun hafa þýtt úr dönsku 1783:

framm í raudann / daprann Daudann / dárlegann.

Mér hefur ekki tekist að finna danska kvæðið enn né heldur orðtakið í dönsku.

Í ritinu *Mergur málsins* eftir Jón G. Friðjónsson (2006, 135) eru nefndar tvær hugsanlegar skýringar. Önnur er sú að *dauðinn* vísi til blóðugra átaka og að *rauður* hafi hér verið valið vegna innríms, rauður–dauði, og hafi áherslumerkingu. Hin skýring Jóns er að dauðinn vísi til sólarlags. Blóðugum átökum fylgir oft dauði og rautt sólarlagið getur minnt á blóð sem fylgir slysförum og dauða. Eiginlega merkingin er þá yfirfærð yfir á þann sem gefst ekki upp og stendur á meðan stætt er.

Tefla við páfann

Orðasambandið að *tefla við páfann* merkir að ,ganga örna sinna, kúka‘. Elst dæmi um það í Ritmálssafni Orðabókarinnar er frá miðri 19. öld í bréfi frá Jónasi Hallgrímssyni:

hef tekið inn sóttar-meðal, og verð að sitja heima og tefla við páfann.

Af sama tagi eru orðasamböndin að *heimsækja páfann* og að *gjalda páfanum skatt* en hið síðara virðist staðbundið á Austfjörðum samkvæmt *Íslensk-danskri orðabók* Sigfúsar Blöndal (1920–1924, 619). Einnig þekktist að *tefla braðskáke við páfann* ef einhver þarf að kasta af sér vatni. Í orðabók Blöndals er einnig nefnt sambandið að *tefla við Bárð* (847).

Ólafur Davíðsson þjóðsagna- og þjóðháttaafnari nefnir í riti sínu *Skemtanir* (1888–1892, 275) samböndin að *tefla við páfann*, *tefla við hana tófu* og að *tefla við Þóri*, sem alt er sama og að leysa buxurnar eins og hann komst að orði en merkingin er hin sama og áður var nefnd.

Orðasambandið *tefla við páfann* virðist ekki eiga sér samsvaranir annars staðar en hugsanlegt er að það sé eldra en ritaðar heimildir segja til um og að með því hafi átt að sýna páfanum óvirðingu eftir siðskiptin. Sú beina merking hvarf síðar og orðasamböndin voru og eru mörg þeirra enn notuð í gamansömum tóni án beinnar tilvísunar til páfans (eða annarra).

Setjast í helgan stein

Í yngra máli er merkingin í orðtakinu að *setjast í helgan stein* að „draga sig í hlé, hætta að vinna“ og elsta dæmi Orðabókar Háskólans um þá notkun er frá fyrri hluta 19. aldar í ljóðabók frá 1919 eftir Jón Thoroddsen:

Hann er seztur í helgan stein, / horngrýtið að tarna.

Sama merking en eldri þar sem *kyrr* er í stað *helgur* kemur fram í kvæði eftir Eggert Ólafsson í ljóðabók frá 1832:

Nú er mér kært í kyrran stein / að setjast sælu hjá, / sú leiðin þókti bein.

Í fornu máli var merkingin að „ganga í klaustur“. Að vísu var lýsingarorðið *helgur* ekki með í orðasambandinu í elsta máli heldur var talað um að *setjast í stein* eða *ganga í stein*. *Steinn* er þarna í merkingunni „klaustur“. Í Flateyjarbók er t.d. þetta dæmi: „Konungrinn [...]“

gékki í stein ok var einsetumaðr, meðan hann lifði“ (Fritzner 1896 III, 539).

Undir lok Grettis sögu segir frá samtali þeirra hjóna Spesar og Þorsteins drómundar. Spes sagði: „Nú skulum við kaupa að þeim mönnum sem hagir eru á steinsmíðar að þeir geri sinn stein hvoru okkru og mætti við svo bæta það sem við höfum brotið við guð.“ (ÍF 1936 VII, 289, stafsetningu breytt). Þarna á Spes við að láta reisa tvö klaustur. Síðar í sama kafla stendur:

Og að lyktaðri þessari smíð og á viðurkvæmilegum tíma og öllum hlutum tilbúnum skildu þau sína stundlega samvist að sjálfráði sínu að þau mættu því heldur njótandi verða heilagrar sam og vistu annars heims. Settist þá í sinn stein hvort þeirra og lifðu þau langan tíma sem guð vildi skipa og entu svo sína ævi.

5. Niðurlag

Hér verður látið staðar numið í stuttri grein. Vandí var að velja úr þeim aragrúa sem til er af íslenskum orðtökum og ný bætast við jafnt og þétt sem enn á eftir að safna og fjalla um. Margt hefur verið um orðtök skrifað og reyndi ég að benda á helstu rit sem leita má til. Mikilvægt er að merking og notkun orðtaka glattist ekki því að þau lífga málið óneitanlega, gera það blæbrigðaríkara og mörg hver opna sýn inn í liðna tíma.

HEIMILDIR

- Andersen, Stig Toftgaard. 2001. *Talemåder i dansk. Ordbog over idiommer*. 2. udgave. København: Guldendals Røde ordbøger.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.[Orðabókina má einnig finna á vef Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum].
- Bjarni Vilhjálmsson og Óskar Halldórsson. 1966. *Íslenzkír málshættir*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Fritzner, Johan. 1896. *Ordbog over Det gamle norske sprog*. Omarbeidet, forøget og forbedret Udgave. Tredie Bind R-Ö. Kristiania.
- Guðmundur Jónsson. 1830. *Safn af íslenzkum orðskviðum, fornmalum, heilræðum, snilljyrðum, sannmalum og málsgreinum*. Kaupmannahöfn: Hið íslenzka bókmenntafélag.
- Halldór Halldórsson. 1954. *Íslenzk orðtök*. Drög að rannsóknnum á myndhverfum orðtökum í íslenzku. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Halldór Halldórsson. 1958. *Örlög orðanna. Hættir um íslenzk orð og orðtök*. Akureyri: Bókaforlag Odds Björnssonar.
- Halldór Halldórsson. 1968–1969. *Íslenzket orðtakasafn*. I–II. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- ÍF VII = *Grettis saga*. Íslenzk fornrit 1936. VII. bindi. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- ÍF XII = *Brennu-Njáls saga*. Íslenzk fornrit 1954. XII. bindi. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- Íslensk orðabók*. 2002. Þriðja útgáfa aukin og endurbætt. A-L. Ritstjóri Mördur Árnason. Reykjavík: Edda.
- Jón Árnason. 1958. *Íslenzkar þjóðsögur og ævintýri*. III. Nýtt safn. Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson önnuðust útgáfuna. Reykjavík: Bókaútgáfan Þjóðsaga.
- Jón Espólin. 1821. *Íslands Arbækur í sögu-formi*. VII. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Jón G. Friðjónsson. 1993. *Mergur málsins*. Íslensk orðatiltæki. Uppruni, saga og notkun. Reykjavík: Örn og Örlygur.
- Jón G. Friðjónsson. 2006. *Mergur málsins*. Íslensk orðatiltæki. Uppruni, saga og notkun. Önnur útgáfa aukin og endurbætt. Reykjavík: Mál og menning.
- Jón Halldórsson. 1903:292. *Biskupasögur Jóns prófests Halldórssonar í Hítardal*. 1903. I. bindi. Reykjavík: Sögufélag.
- Jón Trausti. 1916. *Tvær gamlar sögur*. Reykjavík. www.snerpa.is/net/sma/keipum.htm [Netútgáfan júlí 1999].
- Íslenzkír málshættir safnaðir, útvaldir og í stafrofsröð færdir* af Dr. H. Schevín. Reykjavík 1847.[10. nóvember 2025]
- Kallstenius, Gottfried (útg.). 1930. *Guðmundi Olavi Thesaurus adagiorum linguae Septentrionalis antiquae et moderna*. Lund.
- Krüger-Lorenzen, Kurt. 1988. *Deutsche Redensarten und was dahinter steckt*. 5. útgáfa. München: Wilhelm Heyne Verlag.

- Lúðvík Kristjánsson. 1980–1986. *Íslenzkær sjávarhættir*. 1–5. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Ólafur Davíðsson. 1888–1892. *Íslenzkær gátur, skemtanir, vikivakar og þulur*. II. Skemtanir. Reykjavík: Hið íslenska bókmentafélag.
- Ritmalssafn Orðabókar Háskólans. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <http://ritmalssafn.arnastofnun.is> [15. júní 2025].
- Sigfús Blöndal. 1920–1924. *Íslensk-dönsk orðabók*. Reykjavík.
- Sölvi Sveinsson. 1993. *Íslensk orðtök með skýringum og dæmum úr daglegu máli*. Reykjavík: Iðunn.
- Sturlunga saga*. I. 1988. Reykjavík: Svart á hvítu (Þorgils saga og Haflíða, 7–46).

Nokkur íslensk orðtök

Í greininni er fjallað um nokkur valin íslensk orðtök. Í inngangi eru nefnd helstu greinar og rit sem fjallað hafa um sama efni. Um orðtök hafa verið notuð ýmis heiti og eru þau skýrð í öðrum kafla. Einkum hefur orðunum orðtök og málshættir verið ruglað saman. Þriðji kafli er síðan meginkafli greinarinnar og skipist hann í þrennt. Í undirkaflanum 3.1 er rætt um nokkur orðtök sem vísa til líkama og líkamshluta (enni, eyra, fótur, hjarta, höfuð, kné, lófi, rass, skegg, tár). Í 3.2. eru valin nokkur orðtök sem vísa í búskap, heimilishald og fatnað (dúkur, diskur, hanski, horn, kaka, roð, skel, spónn, skyr, tagl) og í 3.3. er rætt um nokkur þekkt orðtök úr ýmsum áttum.

Vandi var að velja úr þeim aragrúa sem til er af íslenskum orðtökum og ný bætast við jafnt og þétt sem enn á eftir að safna og fjalla um. Orðtök lífga málið og mörg þeirra opna sýn inn í liðna tíma.

Lykilorð: íslensk orðtök, uppruni, saga

ABSTRACT

Some Icelandic idioms

In this article we discuss a few select Icelandic idioms. The introduction is a survey on the main articles and monographs on this topic. Idioms have gone by many names which are explained in the second chapter. Furthermore, idioms and proverbs have been confused. The third chapter is the main chapter of the article and is divided into three subchapters. In the subchapter 3.1 we discuss idioms that relate to the body and bodyparts (forehead, ear, foot, heart, head, knee, palm, buttocks, beard, tear). In subchapter 3.2 we select a few idioms that relate to animal husbandry, housekeeping and clothing (fabric, dish, glove, horn, cake, roe, shell, veneer, cultured dairy, tail) and in 3.3 we discuss various known idioms from various directions.

Choosing from the vast plethora of Icelandic idioms was challenging as new idioms are constantly developing and have yet to be documented and discussed. Idioms breathe life into a language and offer insights into bygone times.

Keywords: icelandic idioms, origen, history